

BARTÓK ISTVÁN

A Szelestei-glosszák kritikátörténeti vonatkozásai

A címben szereplő néven hiába keresnének ilyen dokumentumot a nyelvtörténet kutatói. A kéziratos glosszákkal ellátott nyomtatott szójegyzék Szelestei Nagy László jóvoltából Veszprémi Calepinusként vált ismertté. Érdeemes lenne átkeresztelni, ugyanis nem ritkaság, hogy a régiségből származó forrásokat felfedezőjükről nevezik el. A kutatás ugyan régóta tud egy Calepinus-kiadásról, amelybe a 16. században magyar értelmezéseket jegyeztek be, de a 19–20. század fordulójára nyoma veszett. A példányt már a régi szótáriródalom egyik legbuzgóbb kutatója, Melich János sem látta, a *Régi magyar glosszáriumban*¹ sem szerepel. Tartalmát nem adták közre, holléte is feledésbe merült. Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ismertette és közölte magyar anyagát.² Mivel ennek köszönhetően válhat becses forrásává a kapcsolódó vizsgálódásoknak, a Veszprémi Calepinus megérdemelné, hogy újralfedezőjéről kapjon új nevet.

Szelestei Nagy László megállapítása szerint a kötet a magyar anyaggal kiegészített Calepinus³ előkészületeihez kapcsolódik. Az alapul vett munka a szótár 1554. évi kiadása.⁴ Szelestei vizsgálatai a következő eredményre vezettek:

A Veszprémben őrzött 1554. évi Calepinus-példányt a szótár magyar nyelvel történő kiegészítésének munkafolyamata során – bizonyára megadott szempontok szerint és kijelölt betűknél – a feladat elvégzésére felkért személy magyar nyelvű megfelelőekkel látta el. (Esetleg egy másik személy a bejegyzéseket kiegészítette.) A példányt azonban nem a nyomtatásnál használták, mert a nyomtatáshoz egy (egyebek mellett ezt a kéziratot is felhasználó) összegző kézirat készülhetett.⁵

¹ *Régi Magyar Glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., Akadémiai, 1984.

² SZELESTEI N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban*, Érd, Szenal, 2007.

³ Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium decem linguarum*, Lyon, 1585, RMNy 569.

⁴ *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesaurο auctum* [Genf], 1553 [1554].

⁵ SZELESTEI N., *i. m.*, 7.

A kötet a magyar szavak nagy mennyiségével előkelő helyet foglal el a Szenci Molnár Albert szótárának megjelenése előtt készült hasonló források között. Mintegy 5300 magyar értelmezést tartalmaz, gyakran több rokon értelmű szó, magyarázat, körülírás hivatott a pontos jelentést visszaadni. Nagyobb részük konkrét tárgyakhoz, élőlényekhez kapcsolódik, mint például: „capella: Kis ketske, ki még h nem ellöt”; vagy „vrinum ovum: Kakas nélkül tojot tiukmoni, az kiböl czirke nem leszen”.⁶

Az irodalmi gondolkodás kutatói számára különösen fontos a félszáznál több kritikátörténeti érdekű fogalom értelmezése. Ezek főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezések, görög és latin terminusok fordításai. Jelentőségük különösen kiemelkedő abban a korszakban, amikor Európa-szerte megerősödött a népnyelvek felértékelése, beleértve az elméleti tudományok anyanyelvű szókincsének megteremtését.

Szelestei Nagy László a latin szavak betűrendjében, folyamatos ábécében közli a magyar megfelelőikkel ellátott valamennyi szócikket. A kritikátörténeti vonatkozások kiemelésére érdemes az egyes fogalomkörök szerint csoportosítani a kapcsolódó magyarázásokat.

A szellemi tevékenységhez kapcsolódó legáltalánosabb fogalmak közül főleg a negatív tartalmúak jelennek meg:

scientia: Tudomani
 semidoctus: Valamenijre tudos
 subagrestis: Majd paraszt
 subargutus: Tudakos, okosatska
 subrusticus: Paraszt szabasu

Van magyar neve az irodalom művelőinek:

scriptor: Iro, szerző
 versificator: Vers iro

Szorosabban kötődnek az egyes diszciplínákhoz a grammatikai fogalmak:

vocabulum: Ighe, szo, beszed

⁶ *Uo.*, 17, 75.

Logikai fogalmak:

apodixis: Erős bizonsagh, erőssegh

argutia: Ravavsagh

argutor: Okoson ravazkodom

argumentum: Erössegh

argumentor: Okoskodom

argumentatio: Okoskodas

argumentosus: Okoson czinaltatott

Különösen gazdag a retorikai-poétikai fogalmak tárháza:

amplifico: Bövebbe tesztem

amplificatio: Bövites, nagüitas

anadiplosis: kettöztetes

appendix: Szerzes

similitudo: Hasonlatossagh

verisimilis: Hihetö, majd igaz

verisimiliter: Hihetö képen

A beszéd és fajtái:

sermo: Beszed

sermunculus: Beszedetske

acrylogia: Kelletlen beszéd

amphibologia: Ketseges mondas

A beszéd mind pozitív, mind negatív minősítése:

aptus: illendö

anormis: ektelen

asper: darabos

sententia: Ertelem

sententiola: Ekes mondasotska

sententiosus: Ekes mondasockal tellies

sententiose: Ekes mondasul

suavis: Edes, kedves

suavitas: Edesseg, kedvesseg
 suaviter: Edessen, kedvesen
 suaviloquens: Edes beszedü
 suaviloquentia: Edes beszed, kedves szolas
 subtilis: Vekoni, gienge
 subtilitas: Vekonsagh, eles okossagh
 subtiliter: Elessen, okossan, meillen
 venustus: Ekes, szep
 venuste: Ekessen, szepen
 venustas: Ekessagh, szepseg
 venusto: Megh ekesitem

Műfajok:

annales: Kronika
 apologia: Elegseges felelet, Maga mentes
 apologus: mese beszed
 apophthegma: ekes mondas
 versus: Vers
 versiculus: Verseczke
 versifico: Verset szerzek
 versificatio: Vers iras

Előfordulnak azonban az elvontabb fogalmakat értelmező hosszabb magyarázatok is, mint például „thesis: Disputalásra, vetekedesre ki iratot kerdes” vagy „sophista: Patvaros philosophus, viszalkodo, maga hanio bölts”.⁷ Az utóbbit évszázadokon keresztül használták, amint ezt a következő példák igazolják.

Az írásmód apró eltéréseivel, de lényegében ugyanígy került be a tíznyelvű Calpinus kiadásába: „Sophista: Patuaros philosophus viszalkodo magahanyo bölcs”. Lényegében ugyanezt olvashatjuk Szenci Molnár Albert szótárában.⁸ Az írásmód kissé eltér, és a „viszalkodo” szó kimaradt: „Sophista: Patvaros Philosophus, maga hanyo Bölcz”.

⁷ *Uo.*, 39, 56.

⁸ *Dictionarium Latinovngaricum: Opus novum et hactenus nusquam editum [...] per Albertum Molnar Szenciensem Vngarum*, Nürnberg, 1604. RMNy 912.

A „Sophista: maga hányó Bölcs” megfeleltetés a 17. században nem csak a szótáriradalomban fordul elő. A következő példa mutatja, hogy a görög eredetű kifejezést magyarul úgy fordították, ahogy az a szótárban olvasható. A Nádasdy-Mausoleum eredeti szövegében II. Lászlóról, a magyarok 14. királyáról többek között ez olvasható:

Semper etiam, ex praemissis malis,
Bonam deducere contendit Sophista consequentiam.⁹

A tömör latin sorokat Felvinczi György négysoros felező tizenkettesben így fordítja:

A’ meglett rosz dolgot mikoron megh látta,
Abból ki jövendöt jora magiarazta.
Mint maga hányó bölcs azt bizonyítottta,
Mind jó jö ki abból, a’ mint eo gondolta.¹⁰

Jó száz évvel később Pápai Páriz Ferenc szótárának¹¹ szócikke Szenciétől csak az írásmódban tér el: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga-hányó Bölts”. A munka Bod Péter-féle átdolgozásának¹² azonos szócikke egyetlen kötőjellel nyújt kevesebbet mintájánál: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga hányó Bölts”.

A 18. századból is akad példa a fogalom megegyező magyar fordítására. Alexovics Vazul egyik munkájában az „új Filosofusokkal” vitázva Voltaire után a „fogyatkozott, alávaló, tsekély tudományú” Pierre Bayle tanait cáfolja. Ennek során arra is kitér, ki hogyan vélekedik róla.

[Jacques] Saurin a’ többi között felöle bizonyította, hogy noha ő magát nagy *Filosofusnak* mutatta, mégis-tsak *Sophista*, az-az, maga hányó Bölts volt, a’ ki a’

⁹ *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum [...]*, Nürnberg, 1664. RMK III 2254, Aa2r.

¹⁰ FELVINCZI György ford., *Mausoleum [...]*, kézirat, 1697 előtt. Kiadása: SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALUSI KIS Miklós versei, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1988, 180–352; 255. (RMKT XVII, 13.)

¹¹ *Dictionarium Latino-Hungaricum [...]* in hoc *Corpus coactum a Francisco Páriz Pápai*, Lőcse, 1708.

¹² *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis [...]* in hoc *Corpus coactum [...]* a Francisco Páriz Pápai [...] *locupletatum intentione et labore Petri Bodí*, Szeben, 1767.

hamisat az igazzal össze-zagválni, a' bizonyos regulákat 's állításokat fonákul fordítani, az igaz következéseket meg-dönteni iparkodott.¹³

Láthatjuk, hogy a „Sophista” legkorábbi, egyben legteljesebb ismert magyar értelmezése a Veszprémi Calepinusban olvasható. (Addig is, amíg a Szelestei-glosszák elnevezés nem kerül be a szakmai köztudatba, nevezzük így.) A régi magyar glosszák, szójegyzékek, szótártöredékek és szótárak esetében gyakori, hogy a magyar változat egy-egy latin magyarázat fordítása. Jó példákat lehet találni erre a Gyöngyösi Szótártöredékben:¹⁴ „Annalis: liber in quo facta anni scribuntur: Az könyw: kyben eszten-donkend walo dolgok be Irattatnak; Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum: okosságomual igyekezem ual amit meg bizonyjttan”.

Nemcsak a Calepinusban, hanem a régiség más, leggyakrabban használt szótáraiban nem találtam olyan latin megfogalmazást, ami a „Sophista” magyar körülírásának forrása lehetne. Így könnyen előfordulhat, hogy az évszázadokon keresztül visszhangzó fordulat az ismeretlen 16. századi bejegyző leleménye.

¹³ [ALEXOVICS Vazul,] *A könyvek szabados olvasásáról két tő-tzikekely*, Pest, 1792, 133.

¹⁴ *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék*, kiad. MELICH János, Bp., 1898.